

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ПРО ІМ'Я НОСІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 1908 р. О. А. Спицин характеризував відкриття салтівських пам'яток як «...початок нової ери у вивченні старожитностей Південної Русі»¹, що підтверджене дальшими археологічними дослідженнями. Було з'ясовано, що у VIII та на початку X ст. територія Подоння та Приазов'я була густо заселена народами, що залишили після себе своєрідну салтівську культуру. Зараз тут відомо понад 200 пам'яток і є всі підстави гадати, що з розширенням району археологічних розвідок і поглибленням їх, кількість цих пам'яток значно зростає.

Населення салтівської культури жило в довготривалих великих за розмірами густозаселених містах, укріплених та відкритих селищах. Одне з значних міст цього населення розташовувалось на території сучасного с. Верхній Салтів. Б. О. Рибаків ототожнює це місто з містом Серате, відомим по карті Ідрісі². Місто мало складну систему укріплень з земляних валів, ровів та кам'яної цитаделі. Площа міста, обмежена зовнішнім ровом, становила 120 га. В місті було 6—7 тисяч мешканців. Не меншим було й місто мертвих — катакомбний могильник, що займає площу близько 100 га. В його надрах переховуються останки щонайменше 70—80 тисяч мешканців. На протилежному — лівому березі Сіверського Дінця, на протязі 4 км розкинулось сільське поселення з своїм ґрунтовим могильником.

В Подонні відомо ще 11 залишків подібних міст з кам'яними укріпленнями. Подібні міста були й на узбережжі Азовського моря. На Таманському півострові таким містом була Таматарха — Тмутаракань за нашими літописами³.

Мешканці цих міст і поселень створили дуже своєрідну і високу культуру, вони мали широко розвинене ремісниче виробництво з глибокими традиціями. Знаряддя праці, побутові предмети, глиняний посуд, прикраси, речі особистого вжитку, зброя тожні по всій території поширення культури. Населення вело значну внутрішню і зовнішню торгівлю, внаслідок якої на поселення потрапляли численні імпорти, серед яких значне місце посідали рослинні масла й вина в амфорній тарі, наміста з скла і пасти сірійського виробництва, східноазійські шовкові тканини, арабські монети та інші вироби. Про існування грошового обігу свідчать монетні скарби, а особливо численні наслідування східним монетам⁴.

¹ А. А. Спицын. Исконные обитатели Дона, Донца.— ЖМНП, Новая серия, XIX. СПб., стор. 72.

² Б. А. Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 г.—КСИИМК, вып. XLIII. М., 1952, стор. 21, рис. 8.

³ С. А. Плетнева. Средневековая керамика таманского городища. Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963, стор. 66—68.

⁴ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 312.

Елементи салтівської культури, головним осередком якої було Подоння та Приазов'я, зустрічаються і на Середньому Поволжі, Північному Кавказі, Криму, на території сучасних Молдавії, Румунії, Болгарії.

Отже, ми можемо констатувати, що у VIII—X ст. на середній і нижній течіях Сіверського Дінця та його притоках, в пониззі Дону та в Приазов'ї мешкало численне населення з високою і майже єдиною культурою.

Питання про етнос носіїв салтівської культури зараз вже не викликає особливих суперечностей. Якщо раніш дехто приймав їх за хозар⁵, угорців⁶ або слов'ян⁷, то зараз переважна більшість дослідників вважає, що ця культура, виникши в рамках хозарського каганату, була властива майже для всіх народів, які об'єднувались ним. Основним етнічним ядром її були аланські та болгарські племена. Багатоетнічність цієї культури знайшла свій відбиток і в археологічних матеріалах, найбільше знайдених в поховальних спорудах. Для салтівських пам'яток характерне трупопокладення в катакомбах, ямах. Кожний з цих типів поховання має ряд варіантів, які різко відмінні один від одного. Так, наприклад, є катакомби, в яких засипаний лише дромос, і катакомби цілком забиті материковим ґрунтом. Здебільшого кістяки лежать в анатомічному порядку, але є катакомби, в яких кістяки розкидані та ін. Таке ж положення і з ямними похованнями. Зливківський могильник зовсім несхожий з нетайлівським. В першому — неглибокі ями, довжиною до 2 м, дуже бідний інвентар, повністю відсутня зброя (поховання вершників), небіжчики орієнтовані на захід. В другому могильнику — ями глибиною до 3 м і такої ж довжини, більшість поховань зі зброєю, поховання вершників, всі кістяки лежать не в анатомічному порядку, орієнтовані на схід, повністю відсутні дитячі поховання.

Як стверджує С. О. Плетньова, серед племен салтівської культури був поширений і звичай трупоспалення⁸. В цьому плані значний інтерес становить Борисівський могильник⁹, який пов'язується з зіхами, одним із стародавніх абхазько-адигейських племен Західного Кавказу. Зіхів вже у I ст. н. е. знає Страбон. Борисівський могильник для VIII—X ст. дає два типи поховань — трупоспалення та трупопокладення, які супроводжуються типово салтівськими речами: сокирами, списами, стременами, вудилами, мотижками, дзеркалами, речами особистого вжитку та ін.

Така строкатість поховальних звичаїв може бути пояснена багатоетнічністю та відміннями в ідеологічних уявленнях населення салтівської культури. Хозарський каганат на якийсь час тримав різноетнічне населення своєї держави міцними економічними зв'язками. За таких умов, навіть за певної автономності окремих груп населення, виникла єдина матеріальна культура. Зовсім не виключено, що тут же йшов процес мовної асиміляції окремих етнічних угруповань. Все це було процесом складання єдиної народності, процесом, правда, який не знайшов свого завершення. З занепадом каганату і навіть раніш, під ударами нових кочових народів з одного боку, і Київської Русі, з другого, внутрішні зв'язки населення каганату зазнали руйнування, одноразово з чим і

⁵ Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли. М., 1908, стор. 234; В. А. Бабенко. Памятники хазарской культуры на юге России.— Труды XV АС, т. I. М., 1914.

⁶ А. Zakharow, W. Arendt. Studia Levedica.— Archeologia Hungarica, XII. Budapest, 1935.

⁷ С. А. Семенов-Зусер. Розкопки коло с. Салтів в 1946 р.— АП, т. I. К., 1947, стор. 131—182.

⁸ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, стор. 100—102.

⁹ В. В. Саханев. Раскопки на северном Кавказе в 1911—1912 годах.— ИАК, вып. 56. Пг., 1914, стор. 78—175.

припинився згаданий процес. Пізніше народи, що входили до складу хозарського каганату, пішли різними історичними шляхами і зовсім порізно склались їх історичні долі.

* * *

До нас дійшли численні повідомлення арабських та персидських авторів про населення Східної Європи. Вони знали багато великих і малих народів, що мешкали на широких просторах між Волгою та Дніпром, і більш або менш докладно писали про них. Серед народів, що жили тут постійно або тільки перекочувували через ці простори, вони називають: хозар, болгар, бургасів, угорців, печенігів, русів, слов'ян. Сучасна археологічна наука досить впевнено пов'язує з цими народами ті або інші археологічні пам'ятки, за винятком салтівських, залишених населенням Подоння та Приазов'я. Згідно з існуючою інтерпретацією, претендентів на ці пам'ятки серед відомих арабським авторам народів немає. З цього приводу автор монографії про салтівську культуру, яка щойно вийшла в світ, С. О. Плетньова пише: «Що стосується лісостепового (аланського) варіанту салтівської культури Подонья, то про нього не зберігалось ніяких відомостей в літературі того часу. Багатий, розвинутий і войовничий народ ніби зовсім не брав участі в загальноєвропейському житті. Це наводить на думку, що ім'я аланів приховане в джерелах під якоюсь іншою загальною назвою»¹⁰.

Це зауваження дуже слушне й цілком відповідає дійсності. Важко припустити, що мусульманський світ, добре знаючи слов'янське населення Подніпров'я VIII—IX ст., яке залишило після себе пам'ятки типу роменських городищ або пеньківських селищ, нічого не чув про населення Подоння, що залишило салтівську культуру. Зовсім не зрозуміло, як купці, військові дружини, що рухались з Прикаспія до берегів Дніпра, могли не помітити білокам'яних цитаделей, що грізно височили на стрімких схилах Сіверського Дінця. Як можна було не помітити великі й численні селища, крізь які вони повинні були проходити. На нашу думку, це неможливо: численне, з високим рівнем культури, з великими торговельними зв'язками, населення Подоння і Приазов'я повинно було знайти свій відбиток у відомостях середньовічних авторів. Ми глибоко переконані, що населення салтівської культури було відоме на сході, і що мусульманські автори писали про нього. Справа лише в тому, під яким ім'ям це населення виступає в працях давніх географів та істориків.

До таких же міркувань ми повинні прийти з позицій оцінки загально-політичної ситуації, яка склалась на цей час в Східній Європі. Час VIII—IX ст. характеризується розквітом хозарської держави, на цей же час припадає і найбільша експедиція цієї держави на захід. Під вплив хозарського каганату підпадає майже весь південь нашої країни. Саме в цей час на таманському городищі з'являється населення з салтівською культурою, яке й дає стародавньому місту, що знаходиться тут, назву Таматарха. Населення з цією ж культурою проникає на південь Кримського півострова. На слов'янських пам'ятках Лівобережжя та Правобережжя трапляється кераміка та амфори салтівського типу. Наші літописи повідомляють, що в цей час поляни, сіверяни, радимічі, вятичі сплачують хозарам данину. Все це дає підстави вважати, що тут провідниками хозарської політики були люди з салтівською культурою¹¹. З цього можна зробити висновок, що мусульманський світ повинен був мати більше відомостей про завойовників, ніж про підкорених, тим більше, що сама хозарська держава, коло її політичних та

¹⁰ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 186.

¹¹ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія. т. XIX. К., 1965, стор. 53—55.

господарських інтересів були їм ближчі, ніж інтереси слов'янського, далекого від них світу.

В історичній літературі з часів В. І. Ламанського існує думка про заселення Подоння та Приазов'я слов'янами¹². Цієї ж думки дотримувалися І. І. Срезневський¹³, М. П. Барсов¹⁴, Д. І. Іловайський¹⁵, Д. І. Багалій¹⁶, П. Голубовський¹⁷, О. О. Шахматов¹⁸, В. О. Пархоменко доводив, що в Приазов'ї жили поляни, які потім переселилися на береги Дніпра: «є всі підстави вважати полян вихідцями з території хозарського царства, взагалі з південного сходу, скоріш всього з Приазов'я» — писав він¹⁹.

Проти цих тверджень ще в кінці минулого сторіччя з зовсім інших позицій виступив О. А. Спицин, який заперечував наявність слов'янських археологічних матеріалів в басейні Дону та в Приазов'ї. Він відзначав, що слов'янські речі з'являються на Тамані не раніше XI ст.²⁰ В іншій своїй праці він пише, що Подоння і Приазов'я у VIII—X ст. зайнято аланами, які залишили тут салтівську культуру. Населення Тмутаракані автор вважає аланським²¹. Значні археологічні роботи, проведені на цих територіях за останнє півсторіччя, повністю підтвердили думку О. А. Спицина. На всьому просторі від Волги й до басейну Дніпра до цього часу не виявлено археологічних пам'яток, які можна було б пов'язувати з слов'янами. Лише в районі Харкова є декілька городищ роменської культури та літописне місто Донець. Ці пам'ятки відірвані від основної маси слов'янських пам'яток Лівобережжя і групуються компактною гніздом, головним чином по берегах невеличкої річки Уди, оточеним зі всіх боків поселеннями салтівської культури²². На узбережжі Азовського моря й по берегах річок, що впадають до нього, слов'янських поселень не було зовсім²³. На Таманському півострові слов'янські пам'ятки зустрічаються тільки на Таманському городищі, де колись розміщувалось місто Тмутаракань — Таматарха візантійських авторів.

Для VIII—X ст., як ми вже зазначали, на Таматархі є лише салтівські матеріали і тільки в XI ст. з'являються слов'янські, які так і не стають панівними. Таким чином, ми можемо констатувати, що у VIII—X ст. слов'янське населення в Подонні та Приазов'ї не жило²⁴. Це положення, яке виходить з археологічних досліджень, має суттєве значення для дальшого викладу. Справа в тому, що твердження згаданих авторів про слов'янське заселення цих територій базувалось на відомостях середньовічних авторів.

Як ми вже зазначали, салтівські пам'ятки поки що не пов'язані з жодним з відомих на сході народом. І, навпаки, серед цих народів

¹² В. И. Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. Ученые записки Второго отдела АН, кн. V. СПб., 1859, стор. 86.

¹³ И. И. Срезневский. Русское население степного и Южного Поморья в XI—XIV вв.—Известия АН по отд. Русского языка и словесности, т. VIII, вып. 4. СПб., 1860.

¹⁴ Н. П. Барсов. Очерки русской исторической историографии. География начальной летописи. Варшава, 1873.

¹⁵ Д. И. Иловайский. Разыскания о начале Руси. М., 1882—1886.

¹⁶ Д. Багалей. История северской земли до половины XIV в. К., 1882, стор. 16—20.

¹⁷ П. Голубовский. История северянской земли до половины XIV в. К., 1881.

¹⁸ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919, стор. 34.

¹⁹ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности. Л., 1924, стор. 51.

²⁰ А. А. Спицын. Расселение древне-русских племен по археологическим данным.—ЖМНП. СПб., 1889, август.

²¹ А. А. Спицын. Исконные обитатели Дона и Донца.

²² С. А. Плетнева. Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца».—СА. М., 1964, № 3, стор. 334.

²³ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури, стор. 61—62.

²⁴ И. И. Ляпушкин. Славяно-русские поселения IX—XIII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам.—МИА. М.—Л., 1941, стор. 191—246.

є один, археологічні пам'ятники якого невідомі. Мова йде про русів, які нерідко згадуються в цих джерелах. В радянській історіографії існує панівна думка, що руси — це частина східного слов'янства, що поняття рус і слов'янин адекватні. Твердження це спеціально не обгрунтовувалося, виходить воно з факту існування у X і наступних століттях русів на Дніпрі та руського народу. Поняття це механічно переноситься й на більш ранній час, коли існували такі племенні угруповання східних слов'ян, як «Поляне, яке нині зовомо Русью». Якщо для часів Київської держави поняття слов'яни й руські одне й те ж, то для більш раннього часу це, мабуть, не зовсім так. З приводу цього було висловлено чимало думок. Були твердження, що Русі на Дніпрі передувала Русь десь на півдні, на узбережжі Чорного та Азовського морів, в Криму, що вона була не слов'янська. Дехто вважав, що руси це не етнічна назва й т. п. Наприклад, А. П. Дьяконов пише про існування південної Русі як про щось, що не викликає заперечення: «Як відомо, під час суперечок між прихильниками норманської та слов'янської шкіл, вже давно з'ясоване існування на півдні східноєвропейської рівнини «Русі» до приходу норманів. Цю східну Русь вважали то слов'янами, то готами, то тавроскіфами, то якимсь стародавнім прошарком норманів»²⁵. Н. Лібман вважає, що первісна Тмутараканська Русь не слов'янське, а аланське князівство, про яке згадує й Костянтин Багрянородний²⁶. В. Стасов доводив, що арабські письменники, які пишуть про русів, мають на увазі зовсім не слов'ян, а якийсь інший народ: «...чим більш вдивляєшся в етнографічну сторону справи, тим більше приходиш до висновку, що в «Русях» як самого Ібн-Фадлана, так і інших арабських письменників не присутнє нічого не тільки руського, а й взагалі слов'янського»²⁷. Проти слов'янства русів виступає і Б. Дорна, який гадав, що згідно арабських відомостей, шукати цих русів слід «...на північ від Кавказу і безпосередньо біля місць проживання алан (осів)». «Ці так звані Руси займали, можливо, весь простір на захід від хозар до Азовського моря, чому їх і звать азовськими Русами»²⁸.

В повідомленнях візантійських авторів народ Рос починає згадуватися з першої половини IX ст. А. М. Насонов, аналізуючи візантійські та арабські джерела про русів, приходить до висновку, що згідно їх повідомленню, русів треба тлумачити, як народ, що живе на півдні. «Безсумнівно, що у IX ст. як у візантійців, так і у арабів з уявою про «русів» пов'язується уява про Тавріді: русів вони уявляють собі як мешканців тавра»²⁹. Більш того, його дослідження приводять до висновку, «...що вже в першій половині IX ст. й можливо раніш існували руси, що осіли в Криму»³⁰. Таким чином, він приходить до висновку, що Чорноморська Русь знаходилась в Криму, а не на Таманському півострові, який, за його думкою, у IX — першій половині X ст. перебував під владою хозар³¹. В. Г. Василевський вважав, що вже в першій половині IX ст. ім'я русів було «...не тільки відоме, а й досить поширене на південному узбережжі Чорного моря»³². В його уяві ця Чорноморська Русь була не слов'янська, центром її він вважає місцевість біля Анапи, яка географічно майже збігається з Тмутараканською. Саме в цій місце-

²⁵ А. П. Дьяконов. Известия псевдо Захария о древних славянах.— ВДИ. М., 1939, № 4, стор. 84.

²⁶ Н. Либман. О Тмутараканской Руси.— ЖМНП. СПб., 1874, январь.

²⁷ В. Стасов. Заметки о «руссах» Ибн-Фадлана и других арабских писателей.— ЖМНП. СПб., 1881, август, стор. 283.

²⁸ Б. Дорна. Каспий. О походах древних русских в Табористан, с дополнительными сведениями о других набегах их. СПб., 1875, стор. 382.

²⁹ А. Н. Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы.— Исторические записки, № 6. М., 1940, стор. 80.

³⁰ Там же, стор. 91.

³¹ Там же, стор. 82.

³² В. Г. Василевский. Труды III. Пг., 1915, стор. СХ.

вості поширені археологічні пам'ятки зіхів, про які вже йшлося. Підсумовуючи свої спостереження, він пише: «Одним словом, ми хочемо сказати, що всі відомості про Русь та руських до половини IX ст. відносяться до тавроскіфів і пояснюються ототожненнями Русі з тавроскіфами і цих останніх з готами, воланготами, готаланами»³³.

По-іншому трактували поняття «Русь» С. М. Соловйов та С. В. Юшков. Перший вважав, що під ім'ям варяги, руси треба розуміти військові дружини, які покинули свої рідні краї і шукають пригод та долі на чужій стороні. Ім'я варягів, на його думку, виникло на півночі в германському середовищі «...на сході у племен слов'янських, фінських, у греків і арабів такою ж загальною назвою для подібних дружин була Русь (Рос)»³⁴. С. В. Юшков гадає, що «Русь» це певна соціальна група в слов'янському суспільстві, його верхівка³⁵. Ілюструється це положення посиланнями на літописи та на відоме місце Костянтина Багрянородного, де той описує так зване полюддя. Автор вважає, що «...Костянтин Багрянородний має на увазі не князів, не князівських дружинників, а всіх русів»³⁶.

М. Ю. Брайчевський у спеціальній праці пише, що Костянтин Багрянородний під терміном полюддя мав на увазі не збори якогось податку з підлеглих слов'ян, а той факт, що на зимовий період князівська дружина роз'їжджалася з Києва по своїх замках³⁷.

Таким чином, ми бачимо, що питання про те, хто були руси, про яких писали східні і візантійські автори ще не можна вважати остаточно з'ясованим. Б. О. Рибаків в одній з своїх праць пояснює складність цього питання. Він писав, що «довготривалі суперечки про походження Русі в певній мірі пояснюються суперечностями в джерелах, великою кількістю домислів та здогадок у самих стародавніх авторів. В джерелах ми знайдемо й прямі вказівки про те, що руси—варяги й такі ж прямі свідчення їх слов'янства. Русів то називають кочовиками (патріарх Фотій), то вказують на те, що коні не можуть їх носити (Захарій). То русів називають племенем з слов'ян (Ібн-Хардадбаєр), то відокремлюють їх від слов'ян і навіть протиставляють їх слов'янам»³⁸.

Все це, значною мірою, безумовно так, але, на наш погляд, справа з тлумаченням відомостей середньовічних авторів все ж не таке безнадійне, особливо коли до вирішення цих питань включити дані археології.

Відомості про народи Східної Європи, які є в творах середньовічних арабських та персидських авторів, часом дуже докладні й повні, а часом поверхові й протирічні, але у всіх випадках вони відповідають рівню знайомства мусульманського світу з тим або іншим народом. Джерела, що їх використовували ці автори, були різноманітними: це писані праці, що не дійшли до нас, різні перекази й легенди, усна інформація очевидців, дорожники купців і, нарешті, особисті контакти авторів з представниками того або іншого народу чи племені. Слід підкреслити, що для народів, що відігравали значну історичну роль, які більш тісно контактували зі східними країнами, або географічно були ближчі до них, ці відомості охоплюють більше коло питань, вони більш повні, реалістичні.

Однією з особливостей арабської географічної літератури є її компілятивність. «...Майже всі автори пишуть по книжках, не називаючи

³³ В. Г. Василевский. Труды III. Пг., 1915, стор. CCLXXXII.

³⁴ С. Соловьёв. История России с древнейших времен, т. I. М., 1883, стор. 90.

³⁵ С. В. Юшков. К вопросу о происхождении Русского государства.— Ученые записки Московского юридического института, вып. II. М., 1940, стор. 52.

³⁶ Там же, стор. 53.

³⁷ М. Ю. Брайчевский. По поводу одного места из Константина Багрянородного, Византийский временник. т. XVII. М.—Л., 1960, стор. 144—145.

³⁸ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь.— СА, XVII, М., 1953, стор. 27.

своїх джерел, не визначаючи їх час, часто-густо буває, що в творі XI ст. використовуються більш ранні джерела, ніж в творі X ст.»³⁹ Географічні описи, що містяться в цих творах, майже завжди відносні, не точні — явище, яке цілком відповідає географічним знанням середньовічних авторів.

На сьогодні ми маємо реальну уяву про характер заселення Подоння, Приазов'я, Криму та всього степового Причорномор'я. Нам відомі пам'ятки східнослов'янських племен, їх характер, територія, поширення, а це дозволяє більш певно оцінювати їх етнографічні особливості, рівень їх соціально-економічного розвитку. Це ж стосується й салтівських пам'яток.

Як вже зазначалось, серед дослідників до цього часу не було єдиної думки про те, який зміст щодо VIII—IX ст. вкладали середньовічні автори в термін слов'яни й руси. На наш погляд, виходячи з всіх повідомлень, під слов'янами й русами вони розуміли два зовсім окремих народи, ніколи не змішуючи їх.

Аль-Балхи повідомляє: «В державу Рум входять прикордонні землі слов'ян та їх сусідів, як-то: Рус, Серир, Аллан, Армас»⁴⁰. Аль-Істахрі дає майже ідентичне повідомлення: «Рус є народ сусідній з Булгарією, між нею й Славонією»⁴¹. Аль-Масуді в багатьох місцях, перелічуючи різні народи, або згадуючи про слов'ян і русів, завжди говорить про них, як про окремі народи: «слідуючі народи походять від Яфета: Ашбан, Рус, Бурджан, Захрадж, Турк, Слов'яне...»⁴², «що стосується язичників, що знаходяться в країні хазарського царя, то деякі племена з них є слов'яне й Русь»⁴³.

«Руси й слов'яни, про яких ми казали, що вони язичники, складають військо та слуги царя»⁴⁴. Відомо, що в столиці Хозарської держави було сім судей «...один же з них для слов'ян, русів та інших язичників...»⁴⁵.

Лише в одному місці і лише один автор, а саме Ібн-Хардадбег відносить русів до слов'ян⁴⁶. Він пише: «Руси-купці — один з розділів слов'ян»⁴⁷. Ці повідомлення Ібн-Хардадбега В. Г. Василевський пояснює так: «Він, Ібн-Хардадбег, вважає руських купців слов'янами просто на тій підставі, що перекладачами їх в Багдаді, де він і сам служив, були звичайно євнухи слов'янського походження»⁴⁸. Є й інші пояснення цьому. Б. М. Заходер, наводячи відповідні тексти у різних східних авторів, зазначає, що згадка про русів-купців з племені слов'ян не повторюється в аналогічних текстах інших авторів, які, як і текст Ібн-Хардадбега, запозичені з джерел ранішого часу як IX ст. В них йдеться лише про слов'янських купців без згадки про русів або, навпаки, про русів без згадки про слов'ян. Так, наприклад, у Аль-Факих повідомлення про купців починається так: «І що стосується до купців слов'ян...»⁴⁹.

Аль-Масуді пише: «Ар-рус — численні народи, що володіють різ-

³⁹ В. В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа.— «Туркмения», т. I. Л., 1929, стор. 16.

⁴⁰ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, стор. 273.

⁴¹ Там же, стор. 191, 275.

⁴² Там же, стор. 125.

⁴³ Там же, стор. 129.

⁴⁴ Там же, стор. 130.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ В. Г. Василевский. Труды, т. III, Пг., 1915, стор. СХХ.

⁴⁷ Б. Н. Заходер. Каспийский свод сведений о Восточной Европе, II. М., 1967, стор. 84.

⁴⁸ В. Г. Василевский. Труды, т. III, Пг., 1915, стор. СХХ.

⁴⁹ Известия Аль-Баكري и других авторов о Руси и славянах, часть 2 (Разыскания А. Куника). СПб., 1903, стор. 142.

ними розрядами...»⁵⁰. Таким чином, в твердженні, що слов'яни і руси є єдиним народом, посилка на Ібн-Хардадбега не може вважатися бездоганною.

Нарешті слід згадати і ті повідомлення, в яких ці народи прямо протиставлять один одному. Наведемо з цього приводу повідомлення Гардізі: «постійно ці люди (руси — Б. З.) ходять війною на слов'ян (йдуть) на кораблях, захоплюють слов'ян, обертають їх в рабів, відводять до хозар і болгар та продають»⁵¹, і далі «постійно по сотні й по двісті (чоловік) вони ходять на слов'ян, примусом беруть з них припаси, щоб тим існувати»⁵².

Підводячи підсумки, нам здається, що можна безперечно твердити, що всі повідомлення щодо часу VIII — початку X ст. трактують русів та слов'ян як окремі народи.

Далі розглянемо, де ж саме розміщують східні автори народ руси.

Як вже було відзначено, докладність і обсяг відомостей про той чи інший народ знаходяться в прямій залежності від рівня знайомства мусульманського світу з даним народом та від його географічного розташування. Чим ближче на схід жив той чи інший народ, тим більше було про нього відомостей. Найбільш достовірні і докладні відомості наведені східними авторами про хозар (вони найбільше численні і за обсягом), менш докладними є відомості про русів, а свідчення про слов'ян зовсім незначні. Як пише Б. М. Заходер, значна частина тем, пов'язаних з русами «...є наслідком безпосереднього знайомства Каспійського узбережжя з русами. Розповідь в цих темах вражає своєю докладністю, наявністю цілком реалістичних деталей»⁵³. Відомості про слов'ян бідніші, до нашого часу вчені не можуть дійти єдиного висновку з питання про те, до яких західних чи східних слов'ян ці відомості відносяться⁵⁴.

Таким чином, з усього сказаного можна дійти висновку, що мусульманські автори були більш докладно ознайомлені саме з русами, а не з слов'янами. Мабуть тому, що руси були численним народом, жили ближче до арабського світу і вступали з ним в більш тісні стосунки.

Прямих вказівок — де саме жили руси — письмові джерела не дають. Можна лише встановити, що жили вони на схід від слов'ян. «Слово про край русів та його міста: це край, на схід від якого гора печенігів, на південь від нього ріка Рута, на захід від нього слов'яни, к півночі — безлюдні землі півночі, і край цей великий»⁵⁵, повідомляє персидський анонім.

Теж саме джерело, згадуючи про географічне розташування слов'янських земель, вказує, що «...край, на схід від якого знаходяться внутрішні болгари й частково руси»⁵⁶. У Худуд-ал-алам згадується, що «є ще річка Рус, що витікає з країни слов'ян, яка тече на схід поки не приходять в край русів»⁵⁷. Всі три повідомлення твердять, що руси живуть на схід від слов'ян. Такий же висновок слід зробити й з свідчень Аль-Балхі та Аль-Істахрі про те, що «руси живуть між Булгарією та Славонією»⁵⁸. Булгарія знаходиться на Волзі, слов'яни в Подніпров'ї, руси на схід від Подніпров'я, між Волгою та Дніпром, десь в басейні Дону.

⁵⁰ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 88.

⁵¹ Там же, стор. 82.

⁵² Там же.

⁵³ Б. Н. Заходер. Каспийский свод...

⁵⁴ Там же, стор. 108.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 126.

⁵⁷ Там же, стор. 105.

⁵⁸ А. Я. Гаркави. Сказания..., стор. 191 та 275.

Ібн-Хальдун, автор книги XIV ст., який безумовно користувався більш ранніми матеріалами, повідомляє, що руси один з тюркських народів, що «земля їх межує з краями Азербайджана»⁵⁹.

П. Смирнов, який досліджував ці питання, пише: «щоб не лишалося жодних сумнівів, де саме треба шукати цю країну русів, Істахрі і Ібн-Хаукаль намалювали її на мапах, які додали до своїх книг під написом «Рус», вмістивши її в безпосередньому сусідстві з Камською Болгарією та окремо від землі слов'ян»⁶⁰.

Махмуд-ал-Кошгарі до свого «Словника тюркських мов», складеному десь у 70-х роках XI ст., додає карту, на якій весь світ розміщений в колі. На цій карті Русь розміщена на північний захід від Каспійського моря, на північ від Русі позначені слов'яни. В тексті сказано, що якась річка, може притока Волги, ймовірноше Дон, «тече проти (чи мимо) русів»⁶¹. На карті сіцилійського географа Ідрісі, складеній 1154 р., досить повно відображено географічні знання мусульманського світу IX—XII ст. Вона складалась на основі творів східних авторів (частину яких Ідрісі називає в тексті) та інформації, що він її одержав від своїх сучасників, які з різних причин, а нерідко за його завданням мандрували в далекі землі. Внаслідок цього на карту потрапили об'єкти, які існували в різні часи. Так, наприклад, на карту нанесені три центри Русі, про які згадують автори IX ст. і точні дані купецьких маршрутів XII ст. За картою Ідрісі є дві Русі: одна на Дніпрі, а друга — на р. Русія, яку Б. О. Рыбаков ототожнює з Сіверським Дінцем⁶².

Поява на географічній карті, складеній у 1154 р., двох Русій пояснюється напластуванням відомостей хронологічно різних періодів. Русь на Сіверському Дінці — це Русь східних авторів, про яку вони писали у IX—X ст. Русь на Дніпрі — це Київська Русь, добре знайома сучасникам Ідрісі. Дуже цікаво, що Русь на Сіверському Дінці позначена на карті як Русь-Тюрк, що не можна розглядати інакше, як бажання автора карти підкреслити, що тут він позначає не Русь слов'янську, широко відому в його часи, а Русь стародавню — Тюркську. В тексті до карти є згадка про місто Кокіанах, який знаходиться десь в районі середньої течії Сіверського Дінця. За свідченням автора «в Кокіанах живуть тюрки, відомі під назвою Руси»⁶³.

Крім карти Ідрісі є ще кілька згадок, що Руси це тюрки. Про це повідомляє Ібн-Хальдуна, а також Йаса, який писав: «Вони [руси] — великий народ з тюрк, країна їх нездорова поблизу від слов'ян»⁶⁴.

Перс Мірхонд, що жив у XV ст., передає легенди, які виникли в Хозаро-Персидському середовищі десь у VIII—X ст.⁶⁵. «Що стосується до Руса, то він був людина нещадна. Після довгих мандрівок він прийшов в країну Хозари й зажадав від брата юрти, щоб оселитись, і Хозар обласкав його посланців і віддав йому деякі з островів, які були землею теплою й мали добре повітря»⁶⁶. З цього уривку випливає, що хозари і руси вважались генеалогічно близькими народами й жили поблизу один одного, більш того, вони були побратими.

Коли ми звернемось до повідомлень візантійських авторів, то теж зможемо знайти вказівки на існування неслав'янської Русі. Вже у 838 р. в Візантії були відомі руси й Русь, що управлялась Хаканом. У франкському літопису «Бертінські аналі» розповідається про посольство ві-

⁵⁹ Б. Дорна. Каспий..., стор. 516.

⁶⁰ П. Смирнов. Волзький шлях і стародавні руси. К., 1928, стор. 190.

⁶¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М.—Л., 1944, стор. 255.

⁶² Б. А. Рыбаков. Русские земли...

⁶³ Там же, стор. 38.

⁶⁴ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 80.

⁶⁵ Б. А. Рыбаков. К вопросу о роли хазарского каганата в истории Руси.— СА, XVIII. М., 1953, стор. 134.

⁶⁶ Ф. Вестберг. Записка Готского топарха. Византийский Временник, т. XV, вып. 2—3. СПб., 1910, стор. 231.

зантійського імператора Феофіла до імператора Людовика Благочестивого⁶⁷. До складу цього посольства входили представники народу Рос, яким правив Хакан. С. В. Юшков вважає, що мова тут йде про хазарських послів. В. Г. Василевський вважає, що це ті ж самі послі, яких хозарський хакан послав до імператора Феофана у 838 р. з проханням збудувати фортецю на Дону (Саркел)⁶⁸.

Згадки про хакана — правителя русів — є й у інших арабських авторів. Ібн-Русте пише: «у них цар зветься Хакан-рус»⁶⁹; Гардізі — «у них є цар, якого звать Хакан-рус»⁷⁰; Худуд-ал-Алам — «вони звать государя рус-хакан»⁷¹. Що назва хакан не відноситься до правителів слов'ян, видно хоч з того, що арабський світ добре знав їх титул. Ібн-Хорбадбег пише: «титули земних царів. Цар Ірака, якого звичайна назва Кісра [звать також] Шахоншахом, цар Рума, якого звичайно зовуть Кайсар [звать] Басили; цар Турка Тибета і Хозар всі зуться хаканами... цар Славін [зветься] Кнадз»⁷². Наш літопис ніколи не називає київського, або іншого князя хаканом. Таку назву зустрічаємо лише в промові митрополита Іларіона, який в риторічному запалі титулує хаканами київських князів. З цього можна зробити лише той висновок, що в уяві оратора титул хакана вищий за титул князя.

В. Г. Василевський, вивчаючи життя Стефана Сурожського та Георгія Амастрідського, дійшов висновку, що Візантія знала народ рос значно раніше, ніж це ім'я з'явилося на сторінках візантійських хронік (послання патріарха Фотія). «Треба сказати, що той, кому хоч трохи відомі тайни візантійської історіографії, не може дивуватись такому явищу. Візантійська історіографія взагалі не дуже значна, а в межах даного періоду вражає надзвичайною бідністю»⁷³. За переконанням В. Г. Василевського роси, які з'являються в візантійських володіннях, в цей час не можуть бути слов'янами: «Ми не посміємо сказати, що та Русь, яка відвідала в першій половині IX ст. берега Пафлагонії, була Русь слов'янська»⁷⁴.

Важко припустити, що вже у першій половині IX ст. Дніпровська Русь може робити морські походи по Чорному морю. У свій час А. А. Кунік писав: «Загальна історія мореплавання в ті давні часи довела, що з пастушеського чи хліборобського народів, хоча б він і жив на великих річках, тоді тільки виробляється мореплавний народ, коли він пересувається до самого морського берега. Але й тут також необхідні були для цього більш-менш сприятливі умови»⁷⁵.

В. О. Пархоменко, вважаючи русів слов'янами, запевняє, що тільки Приморська Русь могла нападати на узбережжя Чорного та Каспійського морів, а ні в якому разі не Київська Середньо-Дніпровська⁷⁶.

Таким чином, розходжень між повідомленнями мусульманських та візантійських авторів немає. Вони розміщують їх на півдні, на узбережжі Чорного, Азовського морів та в басейні Дона.

Про існування народу рос на території, описаній середньовічними авторами VIII—X ст., відомо з давніх-давен, принаймні з перших століть нашого часу. Д. Іловайський, який розроблював це питання⁷⁷, наводить відомості про роксаланів, які збереглись у Страбона, Таціта,

⁶⁷ В. В. Бартольд. Арабские известия о русах.— Советское Востоковедение, т. I. М.—Л., 1940, стор. 19—20.

⁶⁸ С. В. Юшков. К вопросу о происхождении Русского государства.

⁶⁹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 78.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же, стор. 79.

⁷² А. Я. Гаркави. Сказания..., стор. 48.

⁷³ В. Г. Василевський. Труды, III, стор. СХ.

⁷⁴ В. Г. Василевський. Труды, III, стор. ССХХІХ.

⁷⁵ А. Кунік. О записке готского топарха. СПб., 1877, стор. 110—111.

⁷⁶ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности, стор. 52.

⁷⁷ Д. Иловайский. Розыскание о начале Руси, стор. 273—276.

Плінія, Птоломея, Амміана, Марцелліна, Іордана, доводячи, що це ім'я в Приазов'ї та Причорномор'ї не зникає до IX ст. (згадка про країну роксалан у географа Ровенського).

Знають народ рось чи рус в більш ранні часи і арабські автори. Так, в історії Табаристана говориться, що один з кавказьких володарів на ім'я Фаруз десь у VI ст. одержав спадщину, яка розміщувалася» ...в володіннях Русів Хозар й Слов'ян⁷⁸. Аль-Табарі наводить оповідання правителя Дербента, яке відноситься до 644 р., і каже, що він знаходиться між двома ворогами: хозарами і русами, й тільки його люди вміють воювати з ними⁷⁹. Не слов'янську Русь знає й слов'янське літописання. В Ніконовському літописі XVI ст. є уривок з якогось найдавнішого джерела (на думку Б. О. Рибаківа, IX чи X ст.), в якому йде мова про русів, що живуть на узбережжі Чорного моря. В середині IX ст. вони разом «з куманами» організували похід на Константинополь⁸⁰.

Підсумовуючи викладене вище, ми можемо прийти до висновку, що руси арабських та персидських авторів жили між Доном і Сіверським Дінцем та на узбережжі Азовського моря. Археологічні пам'ятки цих місцевостей виключно салтівські, які свідчать, що у VIII—X ст. тут жило численне населення, яке і залишило цю культуру. З цього може бути зроблений лише один висновок, що саме це населення і мали на увазі мусульманські автори, коли писали про русів. Носії салтівської культури і є руси східних авторів.

Тепер розглянемо деякі повідомлення про русів саме з цієї точки зору. На нашу думку, назва руси, як і назва скіфи, сармати, венеци та ін. є збірна. Ця назва спочатку була властива лише якійсь групі аланського населення, що жило десь в західній частині північного Кавказу, можливо поблизу Таманського півострова. Під впливом арабських завоювань початку VIII ст. це населення відійшло в район басейну Дону і принесло з собою своє ім'я, яке стало притаманне значній частині населення салтівської культури. Поруч з ім'ям «руси», мабуть, залишилась і назва місцевого населення — алани, болгари, гузи та ін. Так, наприклад, народ, відомий під назвою зіхи, називав себе Садзуа. Так було, напевне, і з іншими етнічними групами. Через те, що ім'я «руси» було збірне, а для часу після X ст. воно могло змішуватись з аналогічним іменем середньодніпровського населення, виникають значні ускладнення при спробі визначити, саме до якої групи населення мусульманські автори відносять це ім'я.

Незважаючи на ці ускладнення, зробимо спробу порівняти частину літературних відомостей з археологічними даними.

Археологічній перевірці порівнюючи легко піддаються поховальні звичаї, одна з найбільш істотних ознак, властивих тій або іншій етнічній групі населення. Згідно з повідомленням Ібн-Русте і деяких інших авторів він такий: «Коли помирає у них хтось з вельможних, то викопують йому могилу у вигляді великого дому і кладуть його туди і разом з ним кладуть в ту могилу як одяг його, так і браслети золоті, які він носив, далі опускають туди силу їжі, посудини з питвом, і чекану монету. Нарешті, кладуть в могилу живу і любиму жінку покійника, потім отвір могили закладається і жінка помирає в ув'язненні»⁸¹.

Такий поховальний звичай характерний для пам'яток салтівської культури. Викопана в землі могила у вигляді великої хати — це відома нам катакомба з дромосом і невеликим вхідним отвором, який звичайно закладався кам'яними плитами або дерев'яною дошкою. Катакомба

⁷⁸ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей..., стор. 79.

⁷⁹ Там же, стор. 74.

⁸⁰ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древне-русского государства.— Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, стор. 742.

⁸¹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 100.

здебільшого не засипалась. Між іншим, Д. Іловайський, якому салтівські катакомби були ще не відомі, вважав, що Ібн-Дасте мав на увазі катакомби Боспорського краю. Але сумніву, що в даному випадку описана катакомба, у нього не було⁸². Інвентар, що супроводить поховання, завжди дуже численний, багатий і складається з речей, що особисто належали небіжчику. Повідомлення про поховання жінки теж підтверджується археологічно. Щоправда, в дійсності жінку клали в могилу неживою. З приводу цього С. А. Плетньова пише, що парні захорення становлять 25—30% всіх поховань Дмитрівського могильника. «Є всі підстави вважати, що в парних похованнях захоронені подружжя»⁸³.

Такий звичай майже до наших днів зберігся у гірських народів Кавказу, зокрема в осетин — нащадків стародавніх алан. Своїх померлих вони ховали в спеціально збудованих склепах з вузьким лазом, через який вносили небіжчика. Йому клали зброю, мідний і глиняний посуд, їжу. В недалекому минулому чоловіка-воїна супроводжувала жінка, кінь, собака. Зараз жінка померлого обрізує свої коси і кладе на груди покійного чоловіка, коня тричі обводять навколо могили, обрізають кінчик вуха й кидають його у могилу⁸⁴.

У деяких авторів є відомості, що руси спляють своїх померлих. Автор Каспійського своду вважає, що звичаї, притаманні слов'янам, перенесені на русів під впливом широко відомої книги Ібн-Фадлана. На це в свій час звернув увагу ще К. М. Френ⁸⁵. Можливо, що це й так. Однак дослідники вважають, що такий звичай був і у племен салтівської культури⁸⁶. В зв'язку з цим слід згадати і зіхів, які широко вживали кремачію небіжчиків. Серед салтівських поховань могильник, що знаходиться проти Верхнього Салтова, особливий — в ньому відсутні кістяки, які лежали б в анатомічному порядку і повністю відсутні поховання дітей. Обряд цього могильника цілком збігається з похованнями вогнепоклонників — зараострян, релігії досить поширеної в Персії і на Північному Кавказі. Прихильники Зараостра вважають, що поховання людей в землю опаганює її і щоб уникнути цього, померлого клали на поверхню землі і лише після того як тіло зотліє або розтягнеться птахами чи тваринами, рештки закопували в землю, в більшості випадків кістки. Цілком природньо, що від тіл дітей нічого не залишалось, тому в могильнику і немає дитячих поховань.

Ібн-Русте писав: «Всі слов'яни — вогнепоклонники»⁸⁷. В даному випадку він, мабуть, плутає слов'ян з русами, і маючи на увазі русів, називає їх слов'янами. Серед слов'ян вогнепоклонників не було. Тому стає цілком зрозумілим панівне становище жерців в суспільному житті русів. «У них — знахарі, вони панують над царем їх, подібно хазяям, вони наказують їм приносити в жертву творцю те, що вони побажають з жінок, чоловіків, табунів коней, коли накажуть знахарі, нікому не уникнути виконання їх наказів: захопить знахар чи то людину, чи то домашню тварину, накине шворку на шию і вішає на дереві, поки не втече дух його; вони кажуть, що це жертва богу»⁸⁸.

Ми знаємо, що з всіх стародавніх релігій лише жерці і маги наслідники Зараостра користувались особливою владою. Вони не лише стежили за вічним вогнем, а й відігравали дуже велику роль в житті суспільства, навіть творили суд.

⁸² Д. Іловайський. Розыскание о начале Руси, стор. 399.

⁸³ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 79.

⁸⁴ В. П. Пожиданов. Горцы Северного Кавказа. М.—Л., 1926, стор. 95.

⁸⁵ Б. Н. Зиходер. Вказ. праця, стор. 103.

⁸⁶ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 100—102.

⁸⁷ Б. Н. Зиходер. Вказ. праця, стор. 114—115.

⁸⁸ Там же, стор. 96.

Східні автори вважають русів дуже войовничим народом. Марвазі, наприклад, пише: «Вони бачать в мечі засіб до існування і заняття; коли у них помирає якийсь муж, а в нього є дочки й сини, вони віддають його майно дочці, а синові залишають один меч, і кажуть: «Ваш батько здобув добро мечем, наслідуйте йому в цьому»⁸⁹.

Відомості про войовництво і їх широкі торговельні зв'язки підтверджуються археологічними матеріалами. Всі дослідники, які безпосередньо стикались з салтівськими пам'ятками, переконані в войовництві людей, що їх залишили⁹⁰. Це підтверджується існуванням таких грозних фортець, як Салтівська. Могильники салтівської культури ховають в своїх надрах численні поховання збройних людей, що свідчить про наявність великого військового прошарку серед населення. Перелічувати численні речі, що потрапляли на поселення Сіверського Донця, або Приазов'я внаслідок торгівлі, навряд чи має сенс.

Серед народів, на які нападали руси, джерела неодноразово називають слов'ян. Вони розповідають, як руси ходять війною на слов'ян, полонять їх, продають хозарам та булгарам в рабство⁹¹. «Постійно по сотні і по двісті (чоловіків) вони ходять на слов'ян, примусом беруть у них припаси, і цим існують; багато людей з слов'ян йдуть туди і служать русам, щоб через цю службу позбутись небезпеки»⁹², пише Гардізі. Останню частину цього повідомлення доповнює повідомлення Худуд-ал-алам: «Серед них [русів] є один з підрозділів слов'ян, який їм служить»⁹³.

Наведені відомості дуже цікаві в плані нашого викладу — тут прямо протиставляються два народи: слов'яни і руси. Чи можна на археологічних матеріалах простежити це? Безперечно. Населення Правобережжя і Лівобережжя у VIII на початку IX століть досягло однакового рівня соціально-економічного розвитку і говорити про відміни слов'янського населення цих територій можна лише в етнографічному плані. Правобережжя для цього часу не знає укріплених поселень, Лівобережжя навпаки. Роменські городища подібні до поселень сільських общинників на Правобережжі, але укріплені. Пояснити це можна тільки одним — бажанням захиститись від експансії своїх східних сусідів салтівців — русів. Такої ж думки дотримується і Д. І. Багалій, коли пише: «Коли спробувати з'ясувати якому народу міг належати цей могильник (салтівський.— Д. Б.), то зразу згадуєш про ту Хазарію, який сіверяни, поляни, і древліни сплачували данину»⁹⁴.

Повідомлення про те, що серед русів живуть і слов'яни, можна розглядати як існування якихось слов'янських поселень на берегах р. Уди біля Харкова, де зараз ми знаходимо роменські городища поруч з салтівськими поселеннями.

Чимало суперечностей серед істориків викликало повідомлення про три центри Русі. Найбільш повний виклад цієї теми ми знаходимо у Істахрі⁹⁵. Вважається загально визнаним, що Куйаба — це Київ, Салавіа — новгородські землі, а відносно місцеположення Арса питання вважається нез'ясованим і по сей день. Цей третій центр Русі розміщують в самих різних місцях від Азовського моря до Рязані⁹⁶. Власне кажучи, в повідомленнях першоджерел немає ніяких географічних ори-

⁸⁹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 83.

⁹⁰ Н. Я. Мерперт. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье.— СА, XXVIII. М., 1955; С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 156—161.

⁹¹ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 83.

⁹² Там же, стор. 82.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Д. И. Багалей. Русская история, I. М., 1914, стор. 114.

⁹⁵ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 112.

⁹⁶ А. Л. Монгайт. К вопросу о трех центрах древней Руси.— КСИИМК, вып. XVI. М.— Л., 1947.

ентирів, які б дозволяли вважати Куйабу — Київом, Салавійю — новгородською землею. Це не більш як здогадки, побудовані на співзвучності слів, коли вважати, що руси — це слов'яни.

Якщо уважно вивчити різні історичні джерела, то можна дійти висновку, що всі три так звані «центри Русі» знаходились за межами слов'янських земель і до слов'ян відношення не мали.

Худуд-ал-алам про Сіверський Донець пише так: «Є ще річка Рус, що витікає з страни слов'ян, яка тече на Схід, поки не приходить в край русів. Потім вона проходить по краям Уртаб, Салаб, Куйафа, які є містами русів, і по краю кіпчаків, потім повертає і впадає в річку Ігіль»⁹⁷. З цього уривку видно, що названі міста — центри Русі розташовувалися на схід від слов'янських земель і персидський анонім цілком впевнено називає їх містами русів.

По карті Ідрісі, на Дніпрі місто Клау-Київ. На цій же карті між річками Русія (Сіверський Донець) та Атіль (Волга) позначені міста Салав, Арган, Кініу — три давно знайомі нам центри Русі.

Тут важливе те, що автор карти, добре знаючи про Дніпровську Русь, не відносить до неї ці центри, а розміщує їх в землі Русі. Він не змішує Київ з Куйабою, добре знаючи, що це різні міста і знаходяться вони в різних землях.

В багатьох повідомленнях східних авторів згадується про велику кількість міст в землі Русів, причому неодноразово підкреслюється, що міста ці великі⁹⁸. Для VIII—IX ст. ми не можемо говорити про великі міста в Подніпров'ї, їх там в цей час просто не було. Роменські городища враховувати, мабуть, не слід, бо це були не міста, а східні автори добре знають, що таке місто.

Зовсім інша картина в цей час спостерігається на території, заселеній людьми салтівської культури. Тут дійсно є чимало великих міст в повному розумінні цього слова. Про них і йде мова у східних авторів.

Про рівень обізнаності східних авторів з русами вказує і така деталь: вони зналися скільки матерії йде на пошиття шаровар⁹⁹. Слов'яни ж шаровар ніколи не носили, на всіх фресках, стародавніх малюнках вони зображені в вузьких «портках». Шаровари — це східна традиція.

Чомусь вважається, що народи Північного Кавказу обов'язково смуглясті брюнети і тому, коли східні автори пишуть про русів, що вони стрункі, як пальми, біляві, з червоним обличчям, білим тілом¹⁰⁰, то гадають, що вони мають на увазі слов'ян. Насправді «...осетини, алани, яси за повідомленнями древніх письменників, мали біляве волосся, голубі очі, були блондинами»¹⁰¹.

Отже, ми можемо констатувати такі факти:

— У VIII—X ст. територія басейна Дона, Приазов'я була густо заселена народом, що залишив після себе салтівську культуру.

— Східні автори розглядають слов'ян і русів, як зовсім окремі, але сусідні народи.

— Руси, згідно повідомленням цих авторів, живуть на схід від слов'ян, десь в Подонні та в Приазов'ї — там де ми знаємо салтівську культуру.

— Східні автори знали населення салтівської культури під назвою русів.

— Зіставлення письмових та археологічних джерел не заперечують цим положенням.

⁹⁷ Б. Н. Заходер. Вказ. праця, стор. 105.

⁹⁸ Там же, стор. 92, 93.

⁹⁹ Там же, стор. 99.

¹⁰⁰ Там же, стор. 97.

¹⁰¹ Ф. Вестберг. К анализу восточных источников о восточной Европе.—МНП. СПб., 1908, февраль, стор. 366.

Якщо руси східних авторів не слов'яни, то виникає ціла низка питань, пов'язаних з слов'янською Руссю на Дніпрі. Це цікаві і важливі питання, але трохи іншого плану, вони ще чекають на своїх дослідників. Не претендуючи на розв'язання цих питань, ми вважаємо своїм обов'язком поділитись з читачами деякими думками з цього приводу.

Насамперед, ми вважаємо безперечним фактом існування в Східній Європі двох місцевостей і двох різних народів, що мали однакові назви. Одна з цих місцевостей знаходилась по берегах Сіверського Дінця і його допливів, в середньому Подонні і Приазов'ї, друга — в Подніпров'ї. Першу Русь знають східні автори VIII—X ст., друга — зустрічається в наших і візантійських літописах, починаючи з X ст. Перша Русь не слов'янська, друга — слов'янська.

По відношенню до слов'янських земель термін «Руська земля», що широко вживається у XI—XIII ст., має два змісти. Цим терміном позначаються землі навколо Києва — Русь в вузькому розумінні, та Русь — як совокупність всіх східно слов'янських земель. Як вважає Б. О. Рибаків, Русь у вузькому розумінні десь у VI—VII ст. мала культурну і політичну єдність, чого вже не спостерігається у XI—XII ст. З приводу цього він пише: «Вивчаючи географічне розміщення археологічних культур Східної Європи в I тисячолітті н. е. тільки один раз за всю тисячу років можна встановити збіг археологічного ареалу з територією «внутрішньої Русі». Це — поширення так званої культури пальчатих фібул VI—VII ст., яка охопила в цей час весь Південно-Східний кут антських земель, звернутий до степу»¹⁰². Нагадаємо, що під культурою пальчатих фібул розуміють знахідки ювелірних виробів, а також кільця не то поховань, не то скарбів типу Колосково, Мартиновка.

Зараз, на території, де була поширена культура пальчатих фібул, яку також називають культурою русів, відомі зовсім інші категорії археологічних пам'яток, не пов'язаних з цією культурою. Мова йде про слов'янські старожитності — поселення і могильники з численними і різноманітними знахідками; знаряддя праці, побутові речі, зброя, кераміка. Ця категорія пам'яток, яка відноситься до VI—VIII ст., такої культурної єдності не дає¹⁰³. Ці пам'ятники (волинцевські, роменські, канівські, пеньківські, типу Пастирського городища) мають багато етнографічних особливостей і належать до різних літописних племен. З цього виходить, що етнокультурна єдність на слов'янській території була відсутня не тільки в XI—XII ст., а і в епоху пальчатих фібул.

Питання хто такі «руси» Східного Подніпров'я розробляв і М. І. Артамонов. Він, як і Б. О. Рибаків, вважає, що саме вони залишили скарби, знайдені в руській землі. Питання, хто ж такі «роси» в етнічному розумінні, М. І. Артамонов вирішує в одному плані; він твердить, що вони не слов'яни. Він вважає, що середньодніпровських «росів» розгромили хозари, і вони частково відійшли в район Сіверського Дінця, а частково асимілювались з місцевим слов'янським населенням Подніпров'я¹⁰⁴.

Дослідник руських земель А. М. Насонов добре відчував зв'язок Дніпровської Русі з населенням хозарського каганату: «Придивляючись до границі «Руської землі», ми неминуче приходимо до висновку, що границя ця визначалась ще в умовах хозарського іґа, яке слабо на протязі другої половини IX ст., що населення Руської землі спершу складалось з тих слов'янських племен, які були підлеглі раніш хозарам»¹⁰⁵.

¹⁰² Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства, стор. 747.

¹⁰³ Див. матеріали опубліковані в МИА № 108.

¹⁰⁴ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 293.

¹⁰⁵ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1961, стор. 41.

Ми також вважаємо, що Дніпровська Русь почала називатись по імені народу росів, які залишили на слов'янських землях не лише Колосковський та Мартенівський скарби, а й Перещепінський, Вознесенський, Гладоський. Це ті люди, для яких в селі Мачухи на Полтавщині і в балці Канцерці біля м. Запоріжжя випалювали великі сіроглиняні глеки в лискованим орнаментом. Це ті люди, які за свідченням східних авторів «...бачать в мечі засіб до існування» (Мервазі), у яких «...нема ланів, тому що вони їдять те, що привозять з землі слов'ян (Ібн-Русте), які «...судяться за допомогою своїх мечів» (Ібн-Дасте) і т. ін. Їм сплачували «по бели і виверице с дыма» чи «по шелягу з рала» деякі східнослов'янські племена. Їх наші літописи ототожнюють з хозарами. З ними і слід пов'язувати назви слов'янських земель над Дніпром — Русью.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

ОБ ИМЕНИ НОСИТЕЛЕЙ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Археологическими исследованиями установлено, что в VIII—X вв. в районе Среднего Дона, Северского Донца, Приазовья жило многочисленное население, оставившее памятники салтовской культуры. Для этого же времени восточные авторы оставили сообщения о народах Восточной Европы.

Для всех перечисленных ими народов известны определенные археологические памятники, за исключением русов. Принято считать, что русы — это часть славян и, соответственно, их памятники должны быть славянскими. Среди известных арабам народов нет претендентов на памятники салтовской культуры. Создается впечатление, что на Востоке этого народа не знали. Но такое предположение противоречит логике, и поэтому возникает вопрос, под каким же именем это население было известно на Востоке.

Из сообщений арабских и персидских авторов становится ясным, что во всех случаях, за исключением одного (Ибн-Хардадбег) восточные авторы рассматривают славян и русов как два различных народа. При всех недостатках и неточностях, характеризующих их сообщения все же можно выяснить, где именно живут эти народы.

Кто такие славяне, вопрос выяснен — это население Поднепровья. Русы живут восточнее их. Дошедшие до нас карты (Идриси и Махмуда ал-Кашгари) дают возможность уточнить места их обитания. Это район Северского Донца и его притоков, Нижний Дон, Приазовье. В этом же районе расположены салтовские памятники, это дает право считать, что население салтовской культуры было известно в магометанском мире под именем русов.

Если сопоставить этнографические сведения о русах, имеющиеся в средневековых источниках с археологическими памятниками салтовской культуры, то во многих случаях они будут полностью соответствовать друг другу. Например, такой важный признак, как погребальный обряд, описанный Ибн-Русте или у Гардизи, полностью соответствует катакомбным захоронениям салтовских могильников. Археологически подтверждается и сообщение этих авторов о воинственности русов, о большой торговле, о существовании у них больших городов и т. д.

Если русы восточных авторов не славяне, то естественно возникает вопрос о взаимосвязях этих русов со славянской, Днепровской Русью. Вопрос этот очень сложный и несколько иного порядка. С нашей точки зрения Днепровская Русь получила свое наименование от народа рус, рос, который имел самое непосредственное отношение к салтовской культуре.